

אדמות ארץ-ישראל והיסטוריה בתקופה הרומית

משה גיל, והרומאי אז בארץ: אחד עשר פרקים בהיסטוריה של ארץ ישראל (ספריית הילל בן חיים). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"ט, טו + 200 [3] עמ'

ההיסטוריון הנודע משה גיל, חתן פרס ישראל בחקר ארץ-ישראל, ידוע בעיקר כחוקר ארץ-ישראל והתפוצות בתקופה המוסלמית, ופרסומיו הרבים בתחום הפכו למחקרי יסוד. ידוע פחות שמשה גיל עסק גם בחקר תולדות עם ישראל בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד. עבודת המוסמך שכתב בהנחיית מורו בתחום זה, שמואל ספראי, 'המאבק על הקרקע',¹ הייתה מחקרו הראשון בענייני ארץ-ישראל בתקופת הכיבוש הרומי, ועליה מבוססים הפרק הראשון והפרק האחרון בספר שלפנינו. במשך השנים פרסם גיל מחקרים על היבטים שונים של התקופה הרומית בארץ-ישראל, במיוחד בענייני קרקע, ועל בסיס מחקרים אלה, בשינויים ותיקונים, כתב אחדים מן הפרקים בספרו החדש.²

גיל בוחן בספרו את המידע ההיסטורי על החקלאות בארץ-ישראל בתקופה הרומית במגמה לעמוד על חלק מן הבעיות האגרריות העיקריות בארץ בימי שלטון רומי וכן להבהיר כמה מושגים אופייניים ולתאר את המציאות שבה התגבשו. עיקר העבודה הוא ריכוז המקורות היהודיים – רובם מקורות חז"ל – לפי ענייניהם, וניסיון להבין את המידע הגלום בהם על רקע מידע כללי מספרות המשפט הרומית וההלניסטית

M. Gil, 'Siquoriqin: Forfeited Land', *HUCA*, 76 (2005), pp. 47–62; idem, 'The Decline of the Agrarian Economy in Palestine under Roman Rule', *JESHO*, 49 (2006), pp. 285–328; 'המכר את החצר לא מכר אלא אוריה של חצר', *תרכיץ*, מו (תשל"ז), עמ' 17–28. ארבעת המאמרים העבריים שצינתי הופיעו בתרגום לאנגלית בקובץ המחקרים של גיל *Related Worlds: Studies in Jewish and Arab Ancient and Early Medieval History*, Aldershot 2004, chaps. I–III, V. רק המאמר הראשון, "הלולים" בבית המקדש, הובא בביבליוגרפיה בספר שלפנינו, וגם קובץ המחקרים באנגלית לא הוזכר בביבליוגרפיה שם.

1 מ' גיל, 'המאבק על הקרקע: בעיות אגרריות בארץ ישראל במאות היג' והיד' לספ", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ח. גיל פרסם מהדורה מעורכנת של העבודה כבר לפני ארבעים שנה. ראו: M. Gil, 'Land Ownership in Palestine under Roman Rule', *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 17 (1970), pp. 11–53. בביבליוגרפיה של הספר.

2 מ' גיל, "הלולים" בבית המקדש, בית מקרא, יז (תשל"ב), עמ' 297–301; הנ"ל, 'יוחנן כהן גדול ומתנות הכהונה', לשוננו, נב (תשמ"ח), עמ' 157–164; הנ"ל, 'מסיקין', קתדרה, 105 (תשרי תשס"ג), עמ' 33–40;

נתונה במחלוקת ומחזיק בה עד להשגת הכרעה משפטית וביצוע ההחלטה. התפקיד הזה ניתן פעמים רבות לשופט, וכך ההוצאה לפועל בוצעה למעשה על ידי בית המשפט. הסדר זה היה נחוץ מפני שעל פי דיני התפיסה (usucapio) בחוק הרומי מי שתפס חלקת קרקע זכה בתוך זמן לא רב לחזקה (possessio) עליה (עמ' 156-157). הייתה אם כן סכנה שאחד הטוענים לבעלות על קרקע שהייתה נושא למחלוקת יתפוס את הקרקע, ועד שיסולק ממנה יזכה לחזקה. בארץ היה המצב שונה. גיל מראה שלא תוארו במקורות חז"ל הארץ-ישראליים הסדרים של הפקדת קרקע בבית דין עקב סכסוכים, וזאת אף שהיו מקרים של מכירת קרקע על ידי בית דין בהכרזה, ואף שניתנה לדיינים סמכות להעלות מחירים או להורידם. בחברה היהודית ההוצאה לפועל נעשתה על ידי הצד הזוכה עצמו, ועמד לרשותו תמיד נשק החרם על הסרבן. מעניין שלעומת המציאות בארץ, דווקא בכבל ההוצאה לפועל נעשתה על ידי בית דין (עמ' 52-53).

דוגמה נוספת: על פי דיני התפיסה (usucapio) מי שתפס 'אדמות פתוחות לכל אדם' ועיבד אותן היה זוכה בסופו של דבר לחזקה (possessio), אך לא הייתה זו בעלות של ממש (dominium). השלטון לא ראה בעין יפה את התופעה של נטישת אדמות, ולכן עודד במידה מסוימת את הנוהל הזה. במשך הזמן ניתנו לבעל החזקה אמצעים נוספים להגן על הרכוש, אך רק לאחר שנים רבות נחשבו אדמות אלה מבחינה משפטית אדמות שבבעלות המחזיק בהן. גיל גילה שהמונח אחריות בספרות חז"ל בקשר לאדמות מכוון לחזקה (possessio), ושהרכבה ממה שקבעו חז"ל בעניין זה מתאים יפה לפרטי הדין הרומי (עמ' 156-165).

על אף דברים חשובים אלה קיימות בספר בעיות לא מעטות. אין בו פרק מבוא ואין פרק סיכום, ולא תמיד ברור הקשר בין הפרקים ואם

וממצאים פפירולוגיים ואפיגרפיים בני התקופה ומתוך השוואה לצדדים ההיסטוריים שבמידע זה. התמונה הכוללת המצטיירת מהמקורות ומן ההשוואות היא לדעת גיל תמונה של מאבק ושל עמידה על הנפש.

בספר אחד-עשר פרקים. הפרק הראשון עניינו קרקעות, והפרק השני עוסק במסים. בפרק השלישי נדונים ענייני אשראי, רבית וגזל הקרקע, וברביעי – הפקעות קרקע ותופעת הבריחה. הפרק החמישי עוסק בפיצול נחלאות, והפרק השישי – ב'סיקריקין'. בפרק השביעי נבחנת תופעת ה'מסיקין', ובפרק השמיני יש ניסיון לשחזר פרטים במציאות בארץ 120 שנה לפני החורבן. הפרק התשיעי עוסק בשאלת מכירת חצר מבחינת התגבשות השטר העברי בימי שלטון רומי, בפרק העשירי נדונים ענייני אריסים, שכירים ועבדים, והפרק האחרון עניינו החזקה.

כדברי רקע לכל פרק ופרק גיל מביא את החומר הרלוונטי מהמשפט הרומי, והוא שב ומפנה לחומר זה במסגרת דיוניו. כוחו של הספר בשליטה המוחלטת של גיל במקורות המשפט הרומי וביכולתו להציגם לפני הקוראים, שרובם מן הסתם אינם בקיאים בחומר זה. מבחינה זו גיל עושה שירות חשוב לקוראים, אבל יש לזכור שהחומר הרומי הוא בעצם חומר להשוואה, ושהעניין המרכזי בספר הוא במקורות היהודיים, שהם כאמור בעיקר מקורות חז"ל. לאחר ניתוח המקורות ודיון בהם, ותיאור המציאות שנבעה מהתאוריה המשפטית, גיל משווה את ההלכה למשפט הרומי ובוחן את המציאות בארץ לאור שתי שיטות אלה, שלפעמים תואמות זו את זו ולפעמים סותרות זו את זו. אביא שתי דוגמאות מהפרק הרביעי, העוסק כאמור בהפקעות קרקע ובריחה.

בחוק הרומי מוכר תפקיד של אחראי להפקעות (sequester), שהיה מקבל לרשותו קרקע שהייתה

לפני עשר שנים.⁶ עיקר הדיון של גיל נסב על הזיהוי הגאוגרפי של החלקות, שהיו כנראה ב'בלונה', הנזכרת בירושלמי קצת לפני המימרה על רבי ואנטונינוס. גיל מקבל את דעתו של קליין שמדובר בגולן ('גבלונה'). בעניין 'דשנין' גיל מציין, על סמך דבריו של קרויס, שיש לפרש את המילה מלשון דשן כגון 'דשנה של יריחו'.⁷ אין הוא מזכיר שיש שחושבים שהמונח מציין חלקות קרקע או אפילו חווה חקלאית. אין הוא מזכיר גם את הדעה שהמילה 'דושנין' מציינת סוג של אחוזה מלכותית המוענקת על ידי המלכות כהטבה לאדם חשוב או לבעל תפקיד, מה שהיה דווקא מאשש את טענותיו,⁸ וכנראה אין הוא יודע שהיו שהציעו, על יסוד דעה זו, לתקן ולכתוב 'תרין דושנין' במקום 'תרין אלפינ', ולפי תיקון זה רבי קיבל רק שתי אחוזות ולא 2,000.⁹ גיל עוסק באדמות מלך, וכנראה היו לאנטונינוס אדמות כאלה והוא העביר מהן לרבי. אבל אין גיל מפנה בהקשר זה לאמור

קיים ביניהם קשר, ומה ההיגיון בסדר העניינים. בעיה קשה מאלה היא שבמידה מסוימת הזמן המחקרי' עצר מלכת. אין זה רק עניין של ביבליוגרפיה,³ אלא גם של מתודולוגיות, ניתוח והבנה של מקורות. אביא לכך מספר דוגמאות. בפרק הראשון, העוסק בקרקעות ובדיון מפורט ב'אדמות המלך', גיל מפנה לאמור במסכת שביעית בתלמוד הירושלמי: 'אנטונינוס יבהה לרבי תרין אלפינ דשנין באריסות' (עמ' 12).⁴ אך אין הוא מזכיר בהקשר זה את ספרו של יהודה פליקס על מסכת זו בירושלמי, שפורסם לפני קצת יותר מעשרים שנה,⁵ ובמקום זה הוא מפנה את הקורא למחקרים ישנים של צבי היינריך גרץ, שלמה יהודה רפפורט, שמואל קרויס, ד' הרץ ושמואל קליין. אין רע כמובן בהפניה למחקרים שחלקם פורסמו לפני יותר ממאה שנה, אבל נראה כי נוסף על ספרו של פליקס אין המחבר מכיר את המחקרים של אורן זינגבוים ושל חגי עמיצור שיוחדו להבנת מקור תלמודי זה, ושנכתבו רק

וטבלאות, ירושלים תשמ"ז, וראו על המקור הנדון: שם, עמ' 69-70.

6 א' זינגבוים, 'אחוזות רבי יהודה הנשיא ברמת הגולן – מקורות ופרשנותם', על אתר: ביטאון לענייני ארץ-ישראל במקורות, ד-ה (תשנ"ט), עמ' 67-73; ח' עמיצור, 'לשאלת היתר הגולן במאה הרביעית לספירה', שם, עמ' 75-82. אולי אפשר לטעון שאין כתבי-העת 'על אתר' מצוי על מדרף הספרים של כל החוקרים העוסקים בתקופה, אבל אין ספק שלקורא העברי הוא זמין הרבה יותר מאשר למשל מאמרו של גרץ שגיל מפנה אליו וכיוצא בזה. וראו: H. Grätz, 'Historische und topographische Streifzüge', MGWJ, 34 (1885), pp. 433-453.

7 S. Krauss, *Antoninus und Rabbi*, Frankfurt a.M. 1910, pp. 39-40.

8 זינגבוים (לעיל, הערה 6), עמ' 68; עמיצור (לעיל, הערה 6), עמ' 77. וראו: H. Szubin & B. Porten, 'Royal Grants in Egypt: New Interpretation of Driver-2', *JNES*, 46 (1987), pp. 39-48. המאמר עוסק במצרים אבל המחברים ציינו ששמואל ספראי הציע שכך בדיוק יש לפרש במקור שלנו באשר לגולן.

9 עמיצור (שם), עמ' 75, 82.

3 ספר יסודי בנושא הנדון בספרו של גיל ראו: H. Lapin, *Economy, Geography, and Provincial History in Later Roman Palestine*, Tübingen 2001. אך גיל לא הזכיר ספר זה, והוא הדין לספר חשוב העוסק בנושא מקביל לזה הנדון בספרו: M. Sawicki, *Crossing Galilee: Architectures of Contact in the Occupied Land of Jesus*, Harrisburg, PA 2000. גיל מן הסתם לא יכול היה להזכיר ספרים שיצאו בסמוך להופעת ספרו. ראו למשל: ד' בר, 'זמלאו את הארץ': ההתיישבות בארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית 135-640 לסה"נ, ירושלים תשס"ח, אבל ספרו של בר מבוסס על עבודת הדוקטור שכתב בתשס"א, וניתן היה לעיין בה.

4 שביעית ו, א (לו ע"ד). 'באריסות' – כך בנוסח הנרפס. בדפוס הראשון ונציה רפ"ג ובכ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3) הנוסח הוא 'באריסו'; ובכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 133: 'באריס'. המשמעות היא כמובן באריסות אבל רצוי לצטט את המקור בצורה המקובלת, על פי כ"י לידן. 5 פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, מפורשת ומבוארת, ב: פירוש וביאור לפרקים ו-י בלוויית חמישה מאמרים בנושאי שביעית, ציורים, מפות

ספק שריון באדמות מלך צריך היה לעסוק לפחות בחלק ממה שנוצר כאן, ושראוי היה להרחיב בעניין זה הרבה מעבר למה שעשה המחבר.

מאדמות מלך גיל עובר לדון בהר המלך (עמ' 13-17), וכבר מלכתחילה הוא מזכיר את עמדתו של שמעון אפלכאום, שקשר לפני יותר מארבעים שנה בין הר המלך לאדמת מלך.¹⁴ במסגרת דיון במקורות שהמושג נזכר בהם גיל מציין שחלקם לכאורה עוסקים בענייני טופוגרפיה, מה שעשוי להקל את הזיהוי. על סמך האמור במסכת גטין בתלמוד הבבלי 'ששים עיירות שהיו לו לינאי בהר המלך',¹⁵ הוא מעלה את האפשרות שהמושג הר המלך כבר היה קיים בימי בית חשמונאי. אולי, אבל נדמה לי שאין חוקר היום שיסתמך על מסורת בתלמוד הבבלי כדי ללמוד על המציאות בתקופת החשמונאים.¹⁶

מכל המקורות שגיל עוסק בהם עולה לדעתו שהר המלך היה רכוש של הממלכה הרומית. גיל מציין שמקורות תלמודיים אחרים מלמדים שהיו בהר המלך תושבים נכרים רבים, ואפשר שהיהודים הפכו למיעוט. אין כל בעיה בעצם הסקת המסקנה שהיהודים הפכו למיעוט באזורים אלה, אלא שהדיון של גיל במקורות העוסקים לכאורה בתופעה זו רחוק מלהניח את הדעת. הוא מביא את מאמרו של ר' אבהו בשם ר' יוסי בן חנינא: 'כולכסין הנמכרין בקיסרין הרי אלו אסורין מפני שרובן באין בהר המלך',¹⁷ וכותב

במסכת מעשר שני בירושלמי שלרבי היו שדות גם בטבריה וגם ב'בונתנין' (בשן); פליקס העלה את האפשרות שהגולן נכלל בבשן, ואם כן אפשר שהכוונה באמור שם בירושלמי גם לאותם השדות בגולן שנתן אנטונינוס לרבי.¹⁰ גיל אינו מזכיר בהקשר זה גם את האמור במסכת עבודה זרה בירושלמי בעניין העברת יין מאחוזות רבי בדרך מציידן, היא בית ציידא שעל חוף הירדן, מה שמלמד שאחוזות רבי היו לכאורה באזור שהתחבר בדרך נוחה לבית ציידא.¹¹ באשר לגולן חלוקת הדעות – היו שמיקמו את האחוזות של רבי בצפון הגולן, היו שהעדיפו את מרכז הגולן, והיו שזיהו אותן בדרום הגולן.¹² בהתחשב בכך שמדובר באדמות מלך או קיסר לכאורה שהועברו לנשיא ראוי היה להרחיב את הדיבור על ההשלכות ההיסטוריות-היישוביות של תופעה זו. על סמך דבריו של קליין, גיל קובע שהאחוזות של רבי היו באזור של חקלאות אקסטנסיווית, אך אם כן יש להסביר למה החזיק לכאורה הקיסר אדמות אלה. לדעת זינגבוים, שביקש לזהות את יבלונה ביבילים, הנזכרת במכתבי אלעמרנה מהמאה הארבע-עשרה לפסה"נ, האחוזות היו באזור חקלאי פורה.¹³ לדעת עמיצור העברת האחוזות לרבי שינתה גם את מעמדן המנהלי – הן הועברו מפרובינציה פניקיה לפרובינציה פלסטינה, והיו לכך השלכות על האופי היהודי של האזור. אין זו מטרתו להכריע כאן מי צודק ומה נכון, אבל אין

13 זינגבוים (שם), עמ' 69-73.
 14 ש' אפלכאום, 'שאלת הקרקע ומרד בר-כוכבא', ארץ-ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 283-287.
 15 בבלי, גטין נז ע"א (גיל כתב בטעות ע"ב).
 16 השו"ת: ירושלמי, תעניות ד, ח (סט ע"א), ושם נזכר ר' אלעזר בן חרסום.
 17 ירושלמי, דמאי ב, א (כב ע"ג). גיל מעיר בצדק ש'כולכסין' הוא מן הסתם שיבוש ואולי צ"ל בולכסין (עמ' 14 הערה 46). אך הוא לא הפנה לכ"י ליידן, שנכתב בו 'בולכסין'. גיל, שנסמך על ספרות מחקר שהיפשה את שורש המילה בערבית, אינו יודע לפרש

10 ירושלמי, מעשר שני ד, א (נד ע"ד). וראו: פליקס (לעיל, הערה 5), עמ' 69, הערה 301. מעוז חיפש את אחוזות רבי בבשן. ראו: צ"א מעוז, רמת הגולן בעת העתיקה, קצרין תשמ"ו, עמ' 32-34.
 11 ירושלמי, עבודה זרה ה, ה (מר ע"ד). וראו: זינגבוים (לעיל, הערה 6), עמ' 68.
 12 ראו: זינגבוים (שם) עמ' 69. עמיצור מיקם את האחוזות בכפר דבורה (דבוריה). ראו: עמיצור (לעיל, הערה 6), עמ' 77-79; הנ"ל, 'בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים – לשאלת זהות השם דבורה-ברנקי בתקופת המשנה והתלמוד', שומרון ובנימין, ג (תשנ"ג), עמ' 181-186.

שתי דוגמאות אלה אינן יוצאות מן הכלל אלא הנורמה. קשה למצוא בספר מקור מספרות חז"ל שאין צורך להרחיב את היריעה בהצגתו, בפירוט הביבליוגרפיה הרלוונטית לו ובניתוחו, וייתכן שבסופו של דבר הרחבת היריעה הייתה תורמת למסקנותיו של גיל ומחזקת אותן. יש להדגיש שאין בדבריי כאן ביקורת על הספר שלא נכתב אלא ניסיון להבהיר שבדרך כלל אין בדיון של המחבר במקורות חז"ל כדי להוכיח את טענותיו.

הנושא שבחר גיל לעסוק בו מדי פעם בפעם, בין עיסוקיו המחקריים המרכזיים, הוא נושא חשוב, ויש בספרו כדי להעשיר את ידע הקוראים, גם הקורא המתעניין וגם החוקר. עם זאת יש להשתמש בו בזהירות רבה, לפחות כספר מחקר. גיל עשה הרבה מאוד מאז עבודתו הראשונית לפני עשרות שנים, אך התוצר הסופי שלפנינו אינו משקף את עשרות השנים שעברו בשדות המחקר של תולדות ארץ-ישראל בתקופה הרומית.

על כך: 'הר המלך הוא חלק מארץ ישראל וחייב במעשרות ובמתנות כהונה, ונראה שלא תמיד נגבו שם אלה כהלכה' (עמ' 14). אך הוויכוח שממנו הוא מצטט עניינו דווקא היחס בין פרות קיסריה לפרות הר המלך. פרות קיסריה מותרים, שאין חלות עליהם המצוות התלויות בארץ, משום שאזור קיסריה הותר. אבל הבולבסים הנמכרים בקיסריה הובאו מאזור שנחשב ארץ-ישראל, ולכן 'הרי אלו אסורין' בקיסריה, בניגוד לפרות שגודלו בקיסריה. ההנחה היא שבשנים רגילות הבולבסים מהר המלך נחשבים מעושרים, ושהבולבסים הגדלים שם בשנת שביעית אסורים ליהודים בקיסריה. גיל גם מסיק 'שהשם "הר המלך" לא נתייחד מעולם למקום מוגדר' (עמ' 15), אבל לאור המקור שצוטט כאן יש מקום לפחות להציע לחפשו במערב השומרון.¹⁸ ניתן גם להראות שהמונח הר המלך לפעמים מחליף בספרות חז"ל את המונח דרום או הר יהודה,¹⁹ ויש לכך השלכות הן על זיהויו הגאוגרפי והן על הטענה שהר המלך הוא כינוי לאדמות מלך.

18 ' שחר, 'הר המלך – לפתרונה של חידה', ציון, סה (תש"ס), עמ' 275-306.
19 ספראי (לעיל, הערה 17).

את המונח. היום מקובל לחשוב שמדובר בתפוחי אדמה מתוקים. ראו: ז' ספראי, 'הר המלך עדיין חידה', מיר"ש, יט (בדפוס).